

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОГОРКУ ЖАНА ОРТО АТАЙЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ**

АНДИЖАН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

Кыргыз адабиятынын тарыхы предметинен

КУРСТУК ИШИ

**ТЕМА: Касымалы Баялиновдун «Ажар» повестиндеги пейзаждык
сүрөттөөлөр жана алардын аткарган милдети**

Аткарган: Хамдамов Хурсандбек

Текшерген мугалим: Темирова М. А.

Тема: Касымалы Баялиновдун «Ажар» повестиндеги пейзаждык сүрөттөөлөр жана алардын аткарган милдети

ПЛАН:

Киришүү

1. Кыргыз адабиятынын тарыхында Касымалы Баялиновдун ээлеген орду
2. «Ажар» повести, андагы пейзаждык сүрөттөөлөр жана алардын аткарган милдети
3. Касымалы Балиновдун чыгармачылыгы жөнүндө

Корутунду

Пайдаланылган адабияттар

Киришүү

Кыргыз профессионал адабиятынын түптөлүшү белгилүү Касымалы Балиновдун ысымына тыгыз байланыштуу. Анын «Ажар» повести - туңгуч прозалык чыгармалардын бири. «Мурат», «Бактылуу жылкычы», «Жетилген жетим», «Курман жылга», «Көл боюнда» сыяктуу аңгеме, повесттери, «Боордоштор» романы жалпы коомчулукка таанымал. Ал 1902-жылы азыркы Ысык-Көл районундагы Көк-Мойнок айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Эки жашка чыкканда энеси Жөргөлөктөн, тогуз жашында атасынан ажырайт. Үркүндө эл менен бирге Кытай жерине качат. Жетишсиз жетимдик турмуш жаш Баланы далай көйгөйгө салды. Эл ата конушуна кайта баштаганда, эки инисин жетелеп, Касымалы да жөнөйт. Удаалаш иниси Абдылда ачкалыктан жолдо каза болот. Абдыбекти ээрчитип, эптеп Ат-Башыга жетет. Андан Токмокко келип, инисин балдар үйүнө киргизип, өзү орус, өзбек кулактарына малай жүрүп күн өткөрөт. Бир айл原因 таап малайлыктан кутулуп, ат багуучу, аптеканын кароолчусу, басмакананын кагаз ташуучусу, жол бөлүмү мекемесинде жумушчу болуп иштейт.

1919-жылы өкмөттүн жардамы менен Ташкенттеги алты айлык Курска кирет. Аны бүткөндөн кийин областтык комсомол комитетинин тапшыруусу боюнча Ат-Башы, Кочкор райондорунда, Нарын шаарында комсомол уюмдарын уюштуруу иштерине катышат. 1920-жылы Ташкендеги мугалимдердин алты айлык курсун бүтүп, анан Алматыдагы Казак-кыргыз мугалимдер институтуна өтүп, бул окуу жайын 1925-жылы аяктайт. Жазуучунун чыгармачылык ишинин башталышы дал ушул институтта окуп жүргөн учурга тура келет. Бардык акын-жазуучулардай эле ал да адегенде ырдан баштайт. 1923-24- жылдары «Жетер бекем максатка» «Биз Ким элек, Ким болдук» деген ырлары казак тилинде жарыяланган. Анан ал биротоло прозалык чыгармаларды жазууга өттү. Анын алгачкы жазгандарында элдик адабий мурастардын баалуулугу жана аларды жыйноо жөнүндө да кадыресе пикир айтылган. «Эсиң барда этегинди жап», «Түлкү менен суур», «Чапбалакей менен жылан» аттуу аңгемелери ошо мезгилдеги окурмандарга кеңири белгилүү.

Мугалимдер институтун бүтөр менен аны Кыргызстан областтык партия комитети Москвадагы Борбордук басманын алдындагы кыргыз секциясына редактор кылып жиберет. 1926-жылы рунзеге келип, Кыргызстан Мамлекеттик басмасынын башкы редактору болуп иштейт. 1928-жылы «Ажар» повестин жарыкка чыгарат. Ушул эле жылы К.Баялинов Москвадагы Жалпы Союздук журналисттер институтуна кирет. 1933-жылы аны бүтүп, МТСтин саясий бөлүмүнүн башчысы, Кыргызстан Мамлекеттик басмасынын редактору, Главлиттин башчысы, «Кыргызстан» журналынын редактору, Кыргызстан Жазуучулар Уюмунун башкармасынын төрагасы болуп иштеди.

Согуш жылдарында айылдагы эмгекчилердин эмгегин көрсөткөн «Көл боюнда» аттуу көлөмдүү повестин жазды. Бул чыгарма «Жапар менен Жамыйла» деген ат менен чех тилине которулган. Өмүрүнүн акыркы жылдарында элдердин достугун көрсөткөн «Боордоштор» аттуу үчилтигин жана «Курман жылга» повестин жазып, жарыкка чыгарды. А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин», М.Ю. Лермонтовдун, М. Горькийдин чыгармаларын алгач которгондордон.

1968-жылы ага Кыргызстан Жл жазуучусу деген ардактуу наам берилген. 77 жаш курагында белгилүү жазуучу дүйнөдөн кайткан.

1.Кыргыз адабиятынын тарыхында Касымалы Баялиновдун ээлеген орду

Өмүрүнүн соңку жылдарында К. Баялинов өзүнүн жаштык чагы, бурганактуу жыйырманчы жылдар, чыгармачыл курбалдаштары туурасында бир катар эскерүү, макалаларды жазган. Биздин оюбузча, ушул чыгармасында берилген аныктаманы жазуучунун өзүнө, жеке адамдык жана чыгармачылык тагдырына, кыргыз адабияты үчүн аткарган вазипасына карата да колдонууга болор эле.

Сабатын революцияга чейин эле ачкандыгына карабастан, К.Баялинов негизги билимди революциядан кийин, ар түрдүү окуу жайларынан алган, басма сөз, чыгармачылык уюмдарда түрдүү кызматтарда иштеген. Өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон кыргыз элинин жазма адабиятынын түптөлүшүнө жана өркүндөп өсүшүнө өмүр бою белсенип кызмат өтөгөн. Касымалы Баялинов жана анын мууну кыргыз жазма адабиятынын алгачкы, турмушту көркөм сөз аркылуу чагылдыруунун татаал ыкмаларын өздөштүрүү этабынын өкүлдөрү катарында тарыхка кирди. Башкача айтканда, алар - кыргыз адабиятынын кырчын курагынын өкүлдөрү. Ушул мааниде аларга жаштыкты туюндуруучу «уландар» деген түшүнүктүн ылайык келген жагы да бар.

К.Баялинов алгачкы чыгармачылык аракеттерин Алматыда Казак-кыргыз агартуу институтунда окуп жүргөн мезгилде жасаган. Анын калеминен жаралган төл башы ырлары окуу жайынын кереге газетасына жарыяланган. Ал эми массалык басма сөз бетинде жарык көргөн алгачкы чыгармасы «Биз Ким элек, Ким болдук» аттуу ыры болгон. Ал 1924-жылы апрель айында «Тилши» газетасында басылып чыккан. Жазуучу ушундан кийин да ыр жазууну уланта берген. Бирок ошентсе да кара сөз менен чыгарма жазууга көбүрөөк кызыгып, ушул багытта изденүүгө оой баштаган.

Ошол мезгилде фольклорду жыйноо маселеси актуалдуу болуп турган. Бул бир жагынан жаңыдан түзүлө баштаган чыгармачыл интеллигенциянын улуттук аң сезими ойгонушуна байланыштуу болсо, экинчи жагынан тоолуу жергебизде ачыла баштаган көптөгөн улуттук мектептерде балдарды окутуу үчүн керектүү материалдардын жетишсиздигинен келип чыккан. Мына ушул муктаждыкка жооп кылып, Касымалы Баялинов 1925-жылы жомоктук сюжеттин негизинде «Түлкү менен суур» жана «Чабалакей менен жылан» аңгемелерин жазган.

1926-жылы «Эркин Тоо» газетасында Касымалы Балиновдун «Жетимдин өлүмү» аттуу чакан чыгармасы жарыяланган. Чыгарма газетага «жанытма» деген жанрдык аныктама менен басылган. Жазма адабият калыптана элек, жанрлар системасы түзүлө элек ал мезгилде туңгуч кыргыз газетасынын беттеринде көп чыгармалар ушундай аныктама менен жарыланып турган. Алардын арасында көркөм аңгемеден тартып газеталык сүрөттөмө, этюд, фельетон, алтургай кадимки макалага жакындары да учураган. Ал эми

Касымалы Баялиновдун аталган чыгармасы көркөмдүк жагынан кыйла бөксөлүктөрү болгондугуна карабастан кадыресе сюжеттүү аңгемеге жакын турат. Автордун кара сөз түрүндөгү мурдагы эки чыгармасынан айырмаланып «Жетимдин өлүмү» аңгемесинин сюжети реалдуу турмуштан алынган. Демек, жазуучунун реалисттик прозага бурулушу ушул кичинекей чыгармадан башталган деп айтууга негиз бар.

1928-жылы Касымалы Баялиновдун «Ажар» повести жарыяланган. Жазуучунун бул чыгармасы кыргыз адабиятында өзгөчө орунда турат десек жаңылыштык болбойт эле. Анткени, көп жылдар бою кыргыз адабият таануу илиминде «Ажар» жыйырманчы жылдарда жазылган жападан жалгыз повесть катарында эсептелип келген. Ошондуктан улуттук адабиятта проза жанрынын жаралышы жөнүндө сөз болгондо «Ажарга» кайрылбай өтүүгө мүмкүн эмес эле. Бирок «Ажардын» өзгөчө ордун прозалык чыгармалар арасындагы «аксакалдыгы» менен түшүндүрүп коюш адилеттикке жатпай калат. Төл башы повесть ушунча мезгилден бери окурмандардын назарынан түшпөй келатышы, албетте, биринчи кезекте анын мазмунуна жана көркөмдүк касиеттерине байланыштуу.

Повестте жөнөкөй кыргыз кыздын трагедиялуу тагдыры жөнүндө баяндалат. Жыйырманчы жылдарда кыз-келиндердин эзилген турмушу татар, казак, өзбек жана башка түрк адабияттарында негизги темалардын бири болгон. С.Карачев, К.Тыныстанов, К.Баялинов сыяктуу алгачкы кыргыз жазуучулары негизинен ушул элдердин адабиятынан таалим алгандыктан өздөрүнүн тырмак алды чыгармаларында ушул эле темаларга кайрылышкан. Ошондуктан Касымалы Баялинов повестинде бул теманы тандап алышы кокустук эмес.

Повесттин башкы карманы Ажар аттуу кыз. Чыгарма да анын ысымы менен аталган. Ошондуктан жазуучунун чыгармачылык максаты туурасында эки анжы пикир болушу мүмкүн эмес. Бул маселелеге автор өзү да кайрылып, чыгармасында кыздын тагдырын көрсөткүсү келгендиги жөнүндө айткан жери бар. Бирок чыгарманын мазмунунда анын башкы темасы тууралуу ачакей пикир жараткан жагдайлар да бар. Мындай таасир повесттин структуралык бөлүктөрүнүн карым-катышына, композициясынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Ал эми улуттук жазма прозадагы төл башы повесттердин бири болуп эсептелген бул чыгарманын композициялык курулушу чынында да кыйла кызыктуу.

Повесть сюжеттин кульминациялык чекитин түзгөн жерден - башкы карман энесинин мүрзөсүнө келген эпизод менен башталат. Ушундан кийин автор кейиштүү тагдырга капталган кейипкердин Ким экендигин окурманга «айтып бериш» үчүн анын өткөндөгү турмушуна кайрылат. Мүрзөдө зар какшап ыйлаган кызды тааныштырыш үчүн жазылган бул бөлүктү бүт бойдон чыгарманын экспозициясы, башкача айтканда, негизги

окуя башталганга чейинки акыбал бандалган бөлүм деп коюуга болор эле. Бирок экспозициянын милдетин аткарган бул бөлүк чыгарманын жалпы көлөмүнүн тең жарымын түзөт. Повесттин композициясынын биринчи бөтөнчөлүгү ушунда. Экинчиден, автор өзү жазгандай, Ажардын «ким экендигин» окурманга айтып бериш үчүн жазылган эки главанын аз гана бөлүгү ушул максатка кызмат кылат. Хроника ыкмасында учкай баяндалып өткөн бул окуялардын басымдуу бөлүгү башкы каарманга тикелей тиешеси жок жана ошондуктан анын образын ачууга көмөктөшпөйт. Аларда автор, балким өз ыктырынан тышкары, көңүлдүн борборун башка маселеге - үркүндүн трагедиялуу картинасын көрсөтүүгө оодарып жиберген. Жазуучунун баштапкы максатын эске алсак, бул эпизоддор чыгарма сюжетинин тутумуна органикалык түрдө кыналышпай калгандыгын, ошондуктан артыкбаш экендигин айтууга тийишпиз. Бирок бул эпизоддор эл башына түшкөн эбегейсиз трагедиянын жүрөк калтаарыткан картинасын берет. Тереңдиги жана масштабы боюнча бул окуялардын трагизми баш каармандын тагдырынын трагизминен ашча ашып түшөт, бирок эч убакта кем калбайт. Повесттин үркүн окуялары баяндалган беттери автордун замыслинен тышкары ушундай мааниге ээ болушу кийинчерээк адабиятчылар арасында чыгарманын башкы темасы тууралуу карама-каршы пикирлердин жаралышына негиз болгон. «Адабиятчылар «Ажардын» мазмуну менен ормасындагы айрым белгилери тууралуу айтышып да жүрүшөт. Бирок азырынча талаш туудура элегии - «Ажардын» негизги темасы М.И. Богданованын «Киргизская литература» (1947) дегенинен М. Борбугуловдун «Единство национального и интернационального» (1979) дегенине чейинки илимий эмгектерде «Ажар» революциядан турдагы кыргыз кыз-келиндеринин кейиштүү ал абалын сүрөттөөгө арналган чыгарма экени үстөккө-босток кайталанып келет», - деп жазат, мисалы, С.Жигитов «20-жылдардагы кыргыз адабияты» аттуу эмгегинде, - ... чынында «Ажардагы» эң башкы тема - алы жетпес эңгезердей күчкө каршы куралдуу айбат көрсөтөм деп таш-талканы чыгып, бөөдө кыргынга учурап, өз жеринен, мал дүйнөсүнөн, тынч турмушунан ажырап бөтөн жерде өтө кату тарткылык тарткан кыргыз урууларынын трагедиясы... Ал эми повесттин баш карманы кыз болуп калганы тек гана кокустук деп каралбаса да көп жагынан өз учурундагы адабий кыймылда өкүм сүргөн тематикалык багыттардын таасири менен түшүндүрүлүшү мүмкүн»

«Чындыгында чыгарманын негизги карманы кыргыз эли, анын 1916-жылкы көтөрүлүшү жана көтөрүлүштөн кийинки абалы», - деп К.Артыкбаев да ошого жакын пикирин билдирет.

Бул беттерде Ажардын тагдыры окуялардын перифериясына сүрүлүп калган. Үчүнчү главанын ортосунан, энеси Батма ооруга чалдыккандан кийин гана окуялар Ажардын айланасында өнүгө баштайт.

Энеси өлгөндөн кийин томолой жетим кыз жат адамдардын колуна тиет, буюм катары сатылып, улам бирөөнүн менчигине өтөт. Акыры бөтөн элде жашы улгайган адамдын үчүнчү аялы, иш жүзүндө күнү болуп калат. Ажар өзү бул окуяларда көз жашын көлдөтүп ыйлаганга гана жарайт. Чырдын үйүндө көргөн азабы чегине жеткенде гана качып чыгып, кор турмуштан кутулууга аракет жасайт. Бирок анын бул аракети оңунан чыкпай, трагедиялуу өлүм менен аяктайт. Ушул жерден тактык үчүн айта кетүүчү нерсе - Ажар Чырдын үйүндө көргөн кордуктары, аны айласыз кадамга түрткөн акыркы тамчы повестте деталдаштырылып көрсөтүлбөйт. Бирок ушундай мүчүлүштөрүнө карабастан повестте башкы каармандын тагдыры азаптардын чынжыры, градациясы шекилинде өнүгөт. Ал туш болгон окуялардын улам кийинкиси мурункусуна кеиштүү, ага жасалган мамиле адамгерчиликсиз болот. Повесттин финалында баш каармандын карышкырларга таланып өлүшү ушул азаптардын эң жогорку чекитин түзөт.

Повесть сюжеттин кульминациялык чекитин түзгөн жерден - башкы карман энесинин мүрзөсүнө келген эпизод менен башталат. Ушундан кийин автор кеиштүү тагдырга капталган кейипкердин Ким экендигин окурманга «айтып бериш» үчүн анын өткөндөгү турмушуна кайрылат. Мүрзөдө зар какшап ыйлаган кызды тааныштырыш үчүн жазылган бул бөлүктү бүт бойдон чыгарманын экспозициясы, башкача айтканда, негизги окуя башталганга чейинки акыбал бандалган бөлүм деп коюуга болор эле. Бирок экспозициянын милдетин аткарган бул бөлүк чыгарманын жалпы көлөмүнүн тең жарымын түзөт. Повесттин композициясынын биринчи бөтөнчөлүгү ушунда. Экинчиден, автор өзү жазгандай, Ажардын «ким экендигин» окурманга айтып бериш үчүн жазылган эки главанын аз гана бөлүгү ушул максатка кызмат кылат. Хроника ыкмасында учкай баяндалып өткөн бул окуялардын басымдуу бөлүгү башкы каарманга тикелей тиешеси жок жана ошондуктан анын образын ачууга көмөктөшпөйт. Аларда автор, балким өз ыктырынан тышкары, көңүлдүн борборун башка маселеге - үркүндүн трагедиялуу картинасын көрсөтүүгө оодарып жиберген. Жазуучунун баштапкы максатын эске алсак, бул эпизоддор чыгарма сюжетинин тутумуна органикалык түрдө кыналышпай калгандыгын, ошондуктан артыкбаш экендигин айтууга тийишпиз. Бирок бул эпизоддор эл башына түшкөн эбегейсиз трагедиянын жүрөк калтаарыткан картинасын берет. Тереңдиги жана масштабы боюнча бул окуялардын трагизми баш каармандын тагдырынын трагизминен ашча ашып түшөт, бирок эч убакта кем калбайт. Повесттин үркүн окуялары баяндалган беттери автордун замыслинен тышкары ушундай мааниге ээ болушу кийинчерээк адабиятчылар арасында чыгарманын башкы темасы тууралуу карама-каршы пикирлердин жаралышына негиз болгон. «Адабиятчылар «Ажардын» мазмуну менен ормасындагы айрым белгилери тууралуу айтышып да жүрүшөт. Бирок азырынча талаш

туудура элегии - «Ажардын» негизги темасы М.И. Богданованын «Киргизская литература» (1947) дегенинен М. Борбугуловдун «Единство национального и интернационального» (1979) дегенине чейинки илимий эмгектерде «Ажар» революциядан турдагы кыргыз кыз-келиндеринин кейиштүү ал абалын сүрөттөөгө арналган чыгарма экени үстөккө-босток кайталанып келет», - деп жазат, мисалы, С.Жигитов « 20-жылдардагы кыргыз адабияты» аттуу эмгегинде, - ... чынында «Ажардагы» эң башкы тема - алы жетпес эңгезердей күчкө каршы куралдуу айбат көрсөтөм деп таш-талканы чыгып, бөөдө кыргынга учурап, өз жеринен, мал дүйнөсүнөн, тынч турмушунан ажырап бөтөн жерде өтө кату тарткылык тарткан кыргыз урууларынын трагедиясы... Ал эми повесттин баш карманы кыз болуп калганы тек гана кокустук деп каралбаса да көп жагынан өз учурундагы адабий кыймылда өкүм сүргөн тематикалык багыттардын таасири менен түшүндүрүлүшү мүмкүн»

Повесть сюжеттин кульминациялык чекитин түзгөн жерден - башкы карман энесинин мүрзөсүнө келген эпизод менен башталат. Ушундан кийин автор кейиштүү тагдырга капталган кейипкердин Ким экендигин окурманга «айтып бериш» үчүн анын өткөндөгү турмушуна кайрылат. Мүрзөдө зар какшап ыйлаган кызды тааныштырыш үчүн жазылган бул бөлүктү бүт бойдон чыгарманын экспозициясы, башкача айтканда, негизги окуя башталганга чейинки акыбал бандалган бөлүм деп коюуга болор эле. Бирок экспозициянын милдетин аткарган бул бөлүк чыгарманын жалпы көлөмүнүн тең жарымын түзөт. Повесттин композициясынын биринчи бөтөнчөлүгү ушунда. Экинчиден, автор өзү жазгандай, Ажардын «ким экендигин» окурманга айтып бериш үчүн жазылган эки главанын аз гана бөлүгү ушул максатка кызмат кылат. Хроника ыкмасында учкай баяндалып өткөн бул окуялардын басымдуу бөлүгү башкы каарманга тикелей тиешеси жок жана ошондуктан анын образын ачууга көмөктөшпөйт. Аларда автор, балким өз ыктырынан тышкары, көңүлдүн борборун башка маселеге - үркүндүн трагедиялуу картинасын көрсөтүүгө оодарып жиберген. Жазуучунун баштапкы максатын эске алсак, бул эпизоддор чыгарма сюжетинин тутумуна органикалык түрдө кыналышпай калгандыгын, ошондуктан артыкбаш экендигин айтууга тийишпиз. Бирок бул эпизоддор эл башына түшкөн эбегейсиз трагедиянын жүрөк калтаарыткан картинасын берет. Тереңдиги жана масштабы боюнча бул окуялардын трагизми баш каармандын тагдырынын трагизминен ашча ашып түшөт, бирок эч убакта кем калбайт. Повесттин үркүн окуялары баяндалган беттери автордун замыслинен тышкары ушундай мааниге ээ болушу кийинчерээк адабиятчылар арасында чыгарманын башкы темасы тууралуу карама-каршы пикирлердин жаралышына негиз болгон. «Адабиятчылар «Ажардын» мазмуну менен ормасындагы айрым белгилери тууралуу айтышып да жүрүшөт. Бирок азырынча талаш туудура элегии - «Ажардын» негизги темасы М.И. Богданованын «Киргизская литература»

(1947) дегенинен М. Борбугуловдун «Единство национального и интернационального» (1979) дегенине чейинки илимий эмгектерде «Ажар» революциядан турдагы кыргыз кыз-келиндеринин кейиштүү ал абалын сүрөттөөгө арналган чыгарма экени үстөккө-босток кайталанып келет», - деп жазат, мисалы, С.Жигитов « 20-жылдардагы кыргыз адабияты» аттуу эмгегинде, - ... чынында «Ажардагы» эң башкы тема - алы жетпес эңгезердей күчкө каршы куралдуу айбат көрсөтөм деп таш-талканы чыгып, бөөдө кыргынга учурап, өз жеринен, мал дүйнөсүнөн, тынч турмушунан ажырап бөтөн жерде өтө кату тарткылык тарткан кыргыз урууларынын трагедиясы... Ал эми повесттин баш карманы кыз болуп калганы тек гана кокустук деп каралбаса да көп жагынан өз учурундагы адабий кыймылда өкүм сүргөн тематикалык багыттардын таасири менен түшүндүрүлүшү мүмкүн»

«Чындыгында чыгарманын негизги карманы кыргыз эли, анын 1916-жылкы көтөрүлүшү жана көтөрүлүштөн кийинки абалы», - деп К.Артыкбаев да ошого жакын пикирин билдирет.

Бул беттерде Ажардын тагдыры окуялардын перифериясына сүрүлүп калган. Үчүнчү главанын ортосунан, энеси Батма ооруга чалдыккандан кийин гана окуялар Ажардын айланасында өнүгө баштайт.

Энеси өлгөндөн кийин томолой жетим кыз жат адамдардын колуна тиет, буюм катары сатылып, улам бирөөнүн менчигине өтөт. Акыры бөтөн элде жашы улгайган адамдын үчүнчү аялы, иш жүзүндө күнү болуп калат. Ажар өзү бул окуяларда көз жашын көлдөтүп ыйлаганга гана жарайт. Чырдын үйүндө көргөн азабы чегине жеткенде гана качып чыгып, кор турмуштан кутулууга аракет жасайт. Бирок анын бул аракети онунан чыкпай, трагедиялуу өлүм менен аяктайт. Ушул жерден тактык үчүн айта кетүүчү нерсе - Ажар Чырдын үйүндө көргөн кордуктары, аны айласыз кадамга түрткөн акыркы тамчы повестте деталдаштырылып көрсөтүлбөйт. Бирок ушундай мүчүлүштөрүнө карабастан повестте башкы каармандын тагдыры азаптардын чынжыры, грациясы шекилинде өнүгөт. Ал туш болгон окуялардын улам кийинкиси мурункусуна кейиштүү, ага жасалган мамиле адамгерчиликсиз болот. Повесттин финалында баш каармандын карышкырларга таланып өлүшү ушул азаптардын эң жогорку чекитин түзөт.

«Чындыгында чыгарманын негизги карманы кыргыз эли, анын 1916-жылкы көтөрүлүшү жана көтөрүлүштөн кийинки абалы», - деп К.Артыкбаев да ошого жакын пикирин билдирет.

Бул беттерде Ажардын тагдыры окуялардын перифериясына сүрүлүп калган. Үчүнчү главанын ортосунан, энеси Батма ооруга чалдыккандан кийин гана окуялар Ажардын айланасында өнүгө баштайт.

Энеси өлгөндөн кийин томолой жетим кыз жат адамдардын колуна тиет, буюм катары сатылып, улам бирөөнүн менчигине өтөт. Акыры бөтөн элде жашы улгайган адамдын үчүнчү аялы, иш жүзүндө күнү болуп калат. Ажар өзү бул окуяларда көз жашын көлдөтүп ыйлаганга гана жарайт. Чырдын үйүндө көргөн азабы чегине жеткенде гана качып чыгып, кор турмуштан кутулууга аракет жасайт. Бирок анын бул аракети оңунан чыкпай, трагедиялуу өлүм менен аяктайт. Ушул жерден тактык үчүн айта кетүүчү нерсе - Ажар Чырдын үйүндө көргөн кордуктары, аны айласыз кадамга түрткөн акыркы тамчы повестте деталдаштырылып көрсөтүлбөйт. Бирок ушундай мүчүлүштөрүнө карабастан повестте башкы каармандын тагдыры азаптардын чынжыры, градациясы шекилинде өнүгөт. Ал туш болгон окуялардын улам кийинкиси мурункусунаан кейиштүү, ага жасалган мамиле адамгерчиликсиз болот. Повесттин финалында баш каармандын карышкырларга таланып өлүшү ушул азаптардын эң жогорку чекитин түзөт.

«Ажар» повести, андагы пейзаждык сүрөттөөлөр жана алардын аткарган милдети

Көркөмдүк жагы жөнүндө айта турган болсок, «Ажар» повестинде олуттуу кемчилдиктер бар. Биринчи, чыгармадагы баяндоо стили өтө жармач. Ал тажрыйбасы жетишсиз калемгер тарабынан жазылганы ачык эле байкалып турат. Жазуучуга кейипкердин кыймыл аракетин, өз ара сүйлөшүүсүн, мезгилдин өтүшүн, мейкиндиктеги кыймылды берүүдө чебердик жетишпейт. Ал Тургай эң жөнөкөй текст жаратуу, сүйлөм түзүүдө орун алган алешемдиктер аз эмес.

Повесть сюжеттик курулушу жагынан да кыйла эле мүчүлүштөп турат. Жогоруда айтылгандай, андагы окуялар, эпизоддор, деталдар чыгармачылык максатка ылайык анча деле чебер санжапталган эмес жана бири-бирин улап, өнүктүрүп, тереңдетип отурбайт. Адабиятчылар арасында чыгарманын негизги темасы жөнүндө эки түрдүү пикир жаралышынын өзү эле мунун ачык күбөсү болуп эсептелет. Окуялардын өнүгүшүндөгү айрым маанилүү бурулуш учурлар баамга урунгандай таасын көрсөтүлбөй калган жерлери да бар.

Бирок ушул сыяктуу олуттуу өксүктөрүнө карабастан чыгарма окурмандын сезимине таасир берүүчү күчтүү кудуретке эгедер. Биздин оюбузча, ал кудурет биринчи кезекте чыгарманын мазмунунун трагизмине байланыштуу. Повесттин ушул өзгөчөлүгү тууралуу сөз кылганда үч жагдайга көңүл бурууга болот. Бул биринчиден, жогоруда айтылгандай, көрсөтүлгөн окуялардын жана деталдардын трагизми, алардын үзгүлтүксүз уланып, барган сайын тереңдеши. Экинчиден, каармандардын сезимдеринин трагизми. Чыгарманын башынан аягына чейин окуяларды «боздогон», «өксөгөн», «болоктогон» ый коштоп отурат. Ал эми кейипкерлердин кайгырганын айтпай эле коёлу. Акырында автор өзү да каарманына бору ооруйт, аяйт, анын тагдырына капа болуп муңканат. Башкача айтканда, автордун дүйнө туюмуна да трагизм мүнөздүү. Төл башы повесттин эскирбес таасиринин сыры ушунда.

Повесть сюжеттик курулушу жагынан да кыйла эле мүчүлүштөп турат. Жогоруда айтылгандай, андагы окуялар, эпизоддор, деталдар чыгармачылык максатка ылайык анча деле чебер санжапталган эмес жана бири-бирин улап, өнүктүрүп, тереңдетип отурбайт. Адабиятчылар арасында чыгарманын негизги темасы жөнүндө эки түрдүү пикир жаралышынын өзү эле мунун ачык күбөсү болуп эсептелет. Окуялардын өнүгүшүндөгү айрым маанилүү бурулуш учурлар баамга урунгандай таасын көрсөтүлбөй калган жерлери да бар.

Бирок ушул сыяктуу олуттуу өксүктөрүнө карабастан чыгарма окурмандын сезимине таасир берүүчү күчтүү кудуретке эгедер. Биздин оюбузча, ал кудурет биринчи кезекте чыгарманын мазмунунун трагизмине байланыштуу. Повесттин ушул өзгөчөлүгү

тууралуу сөз кылганда үч жагдайга көңүл бурууга болот. Бул биринчиден, жогоруда айтылгандай, көрсөтүлгөн окуялардын жана деталдардын трагизми, алардын үзгүлтүксүз уланып, барган сайын тереңдеши. Экинчиден, каармандардын сезимдеринин трагизми. Чыгарманын башынан аягына чейин окуяларды «боздогон», «өксөгөн», «болоктогон» ый коштоп отурат. Ал эми кейипкерлердин кайгырганын айтпай эле коёлу. Акырында автор өзү да каарманына боору ооруйт, аяйт, анын тагдырына капа болуп муңканат. Башкача айтканда, автордун дүйнө туюмуна да трагизм мүнөздүү. Төл башы повесттин эскирбес таасиринин сыры ушунда.

«Ажар» повесттинде автор өзүнүн өз каарманына мамилесин пейзаждык сүрөттөөлөр менен билдирет. Байкаган болсок, жазуучу повесттин башында эле өз каарманынын тагдыры өлүм менен бүтөрүн пейзаждык сүрөттөө менен билдирип тургансыйт. Мына ошол башынан пейзаждык сүрөттөөлөрдөн үзүндү:

«... Күн кылтылдап уясына батып бара жатат. Ала-Тоонун чокусунан бирин-серин үлбүрөгөн ак булуттар күндүн батарда чачкан нуруна боёлуп, кызгылт тартып дүйнөгө жаңылык киргизгендей. Учү түбү жок көк да казанбактай көмкөрүлүп, алда кимди сүйүнткөндөй болот.

... Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жаты. Бирөөнүн үстүндө шайы, ала чапаны бар, жоолугу бош, ийинине түшүп, башы жылаң баш, аягында кепич-маасы, өңү саргайыңкы, жүдөңкү, ак жүзүнүн көркү кетип, көзүнүн алды карарган. Жашы 15-16 чамасында, сенделип буту араң гана шилтөөгө келип, көз жашы тыйылбай үшкүрүгү таш жарат. Бул - Ажар деген кыз, беркилери ошол жердик алдар. Булар көп бейиттин четинде турган бир кичирээк мүрзөгө келип токтошту. Ал - Ажардын энесинин мүрзөсү. Ажар аны көргөндө токтоп тура албай, мүрзөнү кучактап, буркурап-боздоп ыйлап жиберди.

- Жаным, апа! - деди Ажар. Үн жок... Жымжырт. - Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп, артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда олтурат. Жалгызыңдын сөзүн УК, ая! Жалгызың бүгүндөн баштап, ата-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, ал азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнуңду!..

Сенин өлгөнүңө кайгырып, канн жутуп, сана тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың мени бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, муңдантты, мага да өлүм керексинтти. Бирок сага берген ажалды кудай мага ыраа көрбөдү. Жасаган ай, мунуң эмне? Анык бар болсоң мени неге көрбөдүң?!

Кантейин, эң болбогондо теңтуш болсо, кыздын барар жери күйөө дегендей, жаттыгына карабай, «мейли» деп коёт элем. Бирок ал маркум атаман да карыган киши

экен. Ага канткенде барам? Кантип аны өмүрлүк жолдош кылам? Андан канткенде кутулам? Кимден кеңеш, кимден жардам сурайм? Айт, апа! Мага айла тап! Менин сенден башка таянар тоом, жашынар караган-бутам калбай калды. Бирок сен, апа, жоксуң... Сен бору суук кара жердин койнунда түбөлүк уйкуда жатасың... деп боздоп ыйлады...»

Чыгарманын эң акырындагы пейзаждык сүрөттөөлөр да биздин пикирибиздин дагы бир далили деп айтсак жаңылбайбыз:

« - Шамдай жанган жаным, ушул ширеңке өчкөндө, сен да кошо өчөт экенсиң, мына эми мен өчөм, карышкырга жжем болом.. - деди Ажар. Ал бирөө айткандай, жанындагы алтыганага өрт койду. Алты ай жазы менен жаан көрбөй, күнгө куурап, араң турган алтыгана ширеңке жандырганда эле дүркүрөп асманга чыкты. Оттун жалындуу кызгылт шооласы учуп ыраак кетти. Айланасындагы нерселерди апакай кылып, бадырайтып Ажарга көрсөттү. Карышкырлар жоголуп калышты, кеткендей болушту. Ажардын биртке акыл-эси кирейин деди. Анын медери, жөлөгү жалгыз ошол от. Андан ажырагысы келбейт. Бардык үмүтү, тилеги күн көрүү, өмүр сүрүүсү - ошол отто. Ошого байланышкан. От өчсө, от менен бирге Ажар да өчмөк. Аңгыча от басылды. Кайтып карышкырлар улушту, жакындашты. Ажардын алды-артын тороп, айланып курчап алышты.

Ажар эми чындап жанынан үмүт үздү. Таянган жалгыз отунан ажыраарын, жоосунун колуна түшөрүн, ырайымсыз жырткычтарга жжем болорун билди, көңүлү караңгылады. Акылы, алы кетти. Эси ооду. Көзүнө жер, чөптөр, ТОО-таш - бары жоо болуп көрүндү. Арбайып-тарбайып, оозун ачып, жакындап келе жаткан сыяктанат. Ага айла кылмакчы, каршы турмакчы болду. Колу менен чоктуу күлдү шилеп, жан жагына ыргытты, чачты. Карышкырлар болбоду, күчүнө алды, кыңшылашып туш-тушунан качырышты.

- Мына эми, мен силердики алгыла!- деди Ажар. Башка сөз айтууга кубаты келбеди. Жыгылып кетти... Үстүнө карышкырлар үймөлөктөшүп калды. Жемди талашты, ырылдашты, ары-бери сүйрөштү. Чырылдаган Ажардын аянычтуу үнү гана угулду... Асмандагы көп жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты, сулуу ай да муңайып, Ажарга актык нурун берип, кош айтышты.

Кош боорум! Сага окшоп, өз боштондук, өз теңдигин талашып, кулдуктан кутулууну самаган эчен миндеген ага-туугандарың, эже-синдилериң канкор падышанын куугуну, сүргүнү астында тепселишти, көбү максатына жете алышпай, арманда кетти. Кыргыздын далай кыздары, балдары жер-суусунан, эли журтунан, ата-энесинен ажырашып, канн какшады... Сен ошолордун бирөөсүсүң. Сен көздөгөн тилегиңе жете албастан азаттык, теңдик жолунда, ээн жер, элсиз чөлдө арманда кеттиң... Кош, боорум Ажар!»

Касымалы Балиновдун чыгармачылыгы жөнүндө

1929-жылы жазуучунун «Мурат» аттуу аңгемеси жарык көргөн. Ал - мурда жарыяланган «Жетимдин өлүмү» аңгемесинин оңдолгон варианты. Ушундан кийин Касымалы Баялинов «Жетилген жетим» (1930), «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» сыяктуу чакан аңгемелерди, «Бактылуу жылкычы» очеркин, согуш мезгилинде «Ал эми жетим эмес», «Шайфтин аңгемеси», А.Адали менен бирге «От ичинде» аттуу аңгеме жараткан. Жалпысынан айта турган болсок, аларда өткөн доордогу турмуштун оорчулугу жана революциядан кийин эл турмушунда болгон өзгөрүүлөр көрсөтүлөт. Маселен, «Жетимдин өлүмү» аңгемесинде эзүүчүлөрдүн Кичине балага ташбоор мамилеси көрсөтүлсө, кайра иштелген варианты чыгарманын мазмуну өзгөргөн. Эми чыгарманын башкы карманы таш боор байдын курмандыгы эмес, ал өзүнүн бактысы, укугу үчүн күрөшөт жана жаңы түзүлүштүн жардамы аркасында эркин адам болуп жетилет.

Касымалы Баялиновдун «Жетилген жетим», «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» аңгемелеринде бир эле карман - Нуркасымдын турмушунун ар түрдүү учурлары көрсөтүлөт. Чыгармалардын алгачкы экөөндө анын адам катары жетилүүсү жөнүндө баяндалса, үчүнчүсүндө жетекчинин даражасына өсүп жеткен учуру көрсөтүлөт. Чыгармаларда көркөмдүк жагынан орчундуу мүчүлүштөр бар экендигин да айта кетишибиз абзел. Ал баарынан мурда каармандын образы, калыптаныш жолу иш-аракет аркылуу көрсөтүлбөгөндүгү. Мунсуз кейипкердин эсте каларлык элесин жаратуу мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

«Ал эми жетим эмес», «Шайфтин аңгемеси», А.Адали менен бирге «От ичинде» аттуу аңгемелеринде согуш учурундагы турмуш, майдандагы окуялар көрсөтүлөт. Бул чыгармалардын сюжети жөнөкөй, көркөмдүк жагы да кыйла эле комсоо. Алар өз учурунун утурумдук муктаждыгы үчүн гана жазылып, «Ажар» сыяктуу таасирленткич күчкө ээ болгон жок. Бул мааниде Касымалы Баялиновдун чыгармачылыгында «Ажарга» тете болбосо да ошого жакын олуттуу чыгарма «Бакыт» повести болду. Повесть 1947-жылы басылып чыкты. Кийинчерээк автор повесттин экинчи бөлүгүн жазган. Ал адегенде «Бакыттын» биринчи бөлүгү менен бирге 1950-жылы Москвадан орус тилинде жарык көрдү. 1952-жылы кыргыз тилинде «Көл боюнда» деген ат менен жарыяланды.

Касымалы Баялиновдун «Жетилген жетим», «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» аңгемелеринде бир эле карман - Нуркасымдын турмушунун ар түрдүү учурлары көрсөтүлөт. Чыгармалардын алгачкы экөөндө анын адам катары жетилүүсү жөнүндө баяндалса, үчүнчүсүндө жетекчинин даражасына өсүп жеткен учуру көрсөтүлөт. Чыгармаларда көркөмдүк жагынан орчундуу мүчүлүштөр бар экендигин да айта кетишибиз абзел. Ал баарынан мурда каармандын образы, калыптаныш жолу иш-аракет

аркылуу көрсөтүлбөгөндүгү. Мунсуз кейипкердин эсте каларлык элесин жаратуу мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Касымалы Баялиновдун «Жетилген жетим», «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» аңгемелеринде бир эле карман - Нуркасымдын турмушунун ар түрдүү учурлары көрсөтүлөт. Чыгармалардын алгачкы экөөндө анын адам катары жетилүүсү жөнүндө баяндалса, үчүнчүсүндө жетекчинин даражасына өсүп жеткен учуру көрсөтүлөт. Чыгармаларда көркөмдүк жагынан орчундуу мүчүлүштөр бар экендигин да айта кетишибиз абзел. Ал баарынан мурда каармандын образы, калыптаныш жолу иш-аракет аркылуу көрсөтүлбөгөндүгү. Мунсуз кейипкердин эсте каларлык элесин жаратуу мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Касымалы Баялиновдун «Жетилген жетим», «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» аңгемелеринде бир эле карман - Нуркасымдын турмушунун ар түрдүү учурлары көрсөтүлөт. Чыгармалардын алгачкы экөөндө анын адам катары жетилүүсү жөнүндө баяндалса, үчүнчүсүндө жетекчинин даражасына өсүп жеткен учуру көрсөтүлөт. Чыгармаларда көркөмдүк жагынан орчундуу мүчүлүштөр бар экендигин да айта кетишибиз абзел. Ал баарынан мурда каармандын образы, калыптаныш жолу иш-аракет аркылуу көрсөтүлбөгөндүгү. Мунсуз кейипкердин эсте каларлык элесин жаратуу мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Касымалы Баялиновдун «Жетилген жетим», «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө» аңгемелеринде бир эле карман - Нуркасымдын турмушунун ар түрдүү учурлары көрсөтүлөт. Чыгармалардын алгачкы экөөндө анын адам катары жетилүүсү жөнүндө баяндалса, үчүнчүсүндө жетекчинин даражасына өсүп жеткен учуру көрсөтүлөт. Чыгармаларда көркөмдүк жагынан орчундуу мүчүлүштөр бар экендигин да айта кетишибиз абзел. Ал баарынан мурда каармандын образы, калыптаныш жолу иш-аракет аркылуу көрсөтүлбөгөндүгү. Мунсуз кейипкердин эсте каларлык элесин жаратуу мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Чыгармасын жаңы аталыш менен жарыялоодо автор «Бакыт» повестин толуктап жазуу менен гана чектелген эмес, андагы айрым деталдарды, атап айтканда, башкы каармандар Жапар менен Жамиланын ортосундагы мамиленин өнүгүшүнө тиешелүү кээ бир кырдаалдарды кайрадан иштеп чыккан. Натыйжада повесттин сюжетинде жана башкы кейипкерлердин образында орчундуу өзгөрүүлөр болгон. Айтмакчы, толукталып жазылгандан кийин «Көл боюнда» кыйла көлөмдүү чыгармага айланган. Ошондон улам болу керек, ал айрым учурларда «Бакыт» сыяктуу эле повесть деп эсептелсе, кээ бир эмгектерде романдардын катарына кошулган учурлар да бар. Жарыяланганына жарым

кылым болсо да бул маселеде адабиятчылар арасында ушу күнгө чейин бирдиктүү пикир жок.

Чыгарма согуш темасына арналган. Ырас, түздөн-түз согуш майданынын сүрөттөрү чыгармада аз гана орун ээлейт. Бирок анын мазмуну, сюжети бүт бойдон ушул идеянын негизинде курулган, каармандардын иш-аракети ушул максатка багындырылган.

Чыгармада окуялар негизинен баш карман Жапардын тегерегинде өнүгүп, анын образы эки кырынан - коомдук иш-аракети жана жеке турмушу аркылуу ачылып көрсөтүлөт. Жапар жаңы мезгилде тулуп өскөн жана билим алган муундун өкүлү. Повесттин фабуласында каармандын коомдук иштери басымдуу орун ээлейт. Майдандан жараат алып кайткан соң ал иши жүрбөгөн колхозго өзү суранып барат, аны оңдош үчүн талыкпай эмгектенет. Бул иштерде ал адамдар менен тил табыша билген жетекчи сыпатында көрүнөт. Анын талыкпаган аракетинин натыйжасында артта калган чарба тез эле оңолуп, алдыңкы орунду ээлейт.

Чыгармада баш каармандын образы ушундай өңүттөн көрсөтүлүшү кокустук болбогонун бул жерден айта кетиш абзел. Кыркынчы жылдардан тартып көркөм адабият мамлекеттик идеологиянын «дөңгөлөк», «бурмасынын» ролуна биротоло баш ийдирилип, ушул шекилде ийкемдүү кызмат өтөөгө биротоло ыкташкан болучу. Согуш учурунда жазуучулардын алдына фашисттик баскынчыларга каршы кеңештик жоокерлердин майдандагы карман күрөшүн жана эмгекчилердин ооруктагы күжүрмөн эмгегин көрсөтүү милдети коюлган. Бул күрөштө албетте, ал кезде коомдун «жетектөөчү жана багыттоочу» күчү болуп эсептелген коммунисттердин ролу алдыңкы планда көрсөтүлүүгө тийиш болучу. «Социалисттик реализм» деп аталган адабияттын алкагында турмушту ушундай өңүттө сүрөттөгөн көп чыгармалар жаралган. Жапардын образы, асыресе анын коомдук турпаты, генетикалык жактан ошол адабий агым менен тамырлаш. Бирок көркөм чыгармада өндүрүштүк иштерди көрсөтүү менен чектелүүгө болбойт. Муну жакшы түшүнгөн жазуучу кейипкерлердин жеке турмушун, ой-сезимдерин да чыгармага киргизүүгө далалат жасаган. Бул максатын автор Жапар, Жамила, Айша жана Чоңмурундун ортосундагы мамиле аркылуу ишке ашырган. Чыгармадагы бул сюжеттик сызык артыкча оригиналдуулугу менен айырмаланат десек балким Аша чапкандык болуп калмак. Алардын ортосунда көркөм чыгармаларда көп кездешүүчү сүйүү үч бурчтугу түзүлөт. Сюжеттин бул тарамышын көтөргөн жүгүн арттырыш үчүн жазуучу Чоң мурундун «жардамы» менен Жамиланын тагдырын татаалдаштырып, окуялардын өнүгүшүн адеп-ахлактык - этикалык нукка бурат. Бирок Жамиланын жеңил ойлуу кадамына байланыштуу кейипкерлер туш болгон кырдаалдар, алар баштан кечирген толгонуулар чыгармада жетиштүү даражада терең чечилишке ээ болгон деп айтууга

мүмкүн эмес. Көп өтпөй адашкан Жамила ашыкча кыйналып-кысталуусуз эле өзүнүн «үйрүн» табат да, Жапар экөө бактылуу жубайлар болуп калышат.

Элүүнчү жылдарда жазылган дагы бир повести - «Курман жылгада» Касымалы Баялинов революцияга чейинки турмуш темасына дагы бир мертебе кайрылган. Кыргыз адабитында бул темада бир топ чыгармалар жазылгандыгы белгилүү. Адата бул чыгармаларда патриархалдык-феодалдык коомдук түзүлүштүн адилетсиздиги, эзилген тап өкүлдөрүнүн көйгөйлөрү, айрыкча кыз-келиндердин укуксуздугу көрсөтүлүп, каармандардын тагдырлары аргасыз жагдайларга, туюкка капталган, же болбосо трагедилуу аяктаган. Касымалы Баялинов бул жолу ошол эле турмуштук кырдаалды башкача чечмелөөгө аракет жасаган. «Курман жылга» повестинин башкы каармандары Курман менен Айсулуу феодал төбөлдөрдүн зордугуна моюн сунуп берген бечералар эмес, өз тагдыры, адамдык бактысы үчүн тартынбай күрөшкөн чечкиндүү адамдар. Автордун ушундай чыгармачыл установкасы кейипкерлерди сүрөттөөсүнөн эле ачык байкалып турат. Маселен, повестте башкы карман Курман мындайча шөкөттөлөт: «Чиркин, жигит десе жигит дегендей эле: кең ийиндүү, өткүр көздүү, жазы маңдай, келбеттүү келген сулуу жигит болучу. Бирөөдөн кордук көрөм же өлөт экемин деп ал түк ойлонуп да коркуп да коюучу эмес. Анын андай болушу - Керме-Тоонун койнунда жалгыз үй, жалгыз түтүн, ээн-эркин өскөнүнөн болду бекен? Ким билсин! Айтор, ал ошондой эр, мыкты жигит эле». Көрүнүп тургандай, башкы карман телегейи тегиз жаралган сонун жигит. Ошону менен бирге ал адилет, айкөл жана эр жүрөк, феодалдык доордо өкүм сүргөн теңсиздикти, эзүүнү, зомбулукту кабыл албайт, ага тизе бүгүп, моюн сунбайт. Ошон үчүн анын тагдыры трагедиялуу аяктайт.

Дагы бир башкы карман Айсулуу да ушундай эле ыкмада шөкөттөлөт: акылдуу, кайраттуу, сабаты ачылган жана өз мезгили үчүн аң сезими кыйла өнүккөн селки. Курман экөө биригип Мырзабек бай, Борбук молдо шекилдүү эскинин күчтөрүнө чечкиндүү каршы турушат. Курмандан ажырагандан кийин Айсулуу душмандардан жалгыз өзү өч алат.

Композициясы боюнча повесть жердин атынын келип чыгыш тарыхын чечмелөөчү баян түрүндө курулган. Балким ошол себептен чыгармада башкы кейипкерлердин адамдык сапаттарын жана иш-аракетин шөкөттөөдө героизациялоо, башкача айтканда батыр тариздентип көрсөтүү далалаты байкалат. Бирок автордун бул аракети ар дайым эле орундуу чыга берген дешке мүмкүн эмес. Мындан тышкары, сюжеттин жеткиликтүү иштелбегендиги, каармандардын иш-аракетинин себеп-жүйөлөрү ар дайым эле деталдаштырылып көрсөтүлбөгөндүгү чыгарманын көркөмдүгүн итабар эле өксүтүп турат.

Элүүнчү жылдардын аягы - алтымышынчы жылдардын башында Касымалы Баялинов тарыхый-революциялык темада «Боордоштор» аттуу роман жазып, анын биринчи китеби 1962-, ал эми экинчи китеби менен бириктирилип 1967-жылы жарык көрдү. Роман реалдуу тарыхый окуялардын негизинде жазылып, Мамбет Сүйүмбаев, Магаза Масанчин, Токаш Бокин, Амандык Канаев сыяктуу падышалык Россиянын Жети-Суу уездинде Совет бийлигин орнотууда жана чыңдоодо активдүү роль ойногон инсандар көрсөтүлөт. Бул окуяларга катышкан айрым адамдардын ысымдарын жазуучу чыгармага бир аз гана өзгөртүп киргизген. Мисалы, тарыхта белгилүү Рудольф Маречек чыгарманын башкы каармандарынын бири болуп эсептелет. Бирок анын ысмын автор Рудольф Рудоушек деп өзгөрткөн.

Тарыхый окуяларды көрсөтүүдө жазуучу реалдуулуктан алыстабагандыгы, тескерисинче, колдон келишинче турмушка жакын болууга аракеттенгендиги көңүлдү бурат. Ошондуктан «Боордоштор» романы көп эпизоддорунда кадимки тарыхый хроникага кыйла эле жакын. Маселен, Берныйда (Алматы) Пржевальскиде (Каракол) кеңеш бийлигин орнотуу жана чыңдоо, Амандык, Рудольф, Мамбеттердин Кытайга барып, качкын кыргыздарды кайтаруу үчүн жүргүзгөн иштери тарыхтан алынган актылар. Ушундай өзгөчөлүктөрү боюнча «Боордоштор» тарыхый роман десе жаңылыштык болбойт. Ошол эле учурда, тарыхый фактыларды мүмкүн болушунча толугураак баяндап берүү аракети чыгармада алардын өтө эле жыш жайгашуусуна алып келип, көркөм андап туюнуу жагына, концептуалдуулукка доо кетирип койгон.

Чех элинин уулу Рудольф Рудоушек көп жылдар бою турмуштан запкы тартып, революция жолу менен гана адилеттикке жетүүгө мүмкүн экен деген тыянакка келет. Ошондон кийин ал жумушчу кыймылына жакындашып, тагдырын күрөш менен байланыштырат. Роман Рудольфун басып өткөн татаал жолу ишенимдүү көрсөтүлөт. Ал турмуштун кыйынчылыктарынан эч бир майтарылбаган темирдей эрктүү адам. Башкача айтканда, Касымалы Баялинов Рудольфту идеалдуу каарман таризинде сыпаттоого аракет кылган. Ошону менен бирге, автор өзүнүн кейипкерин шөкөттөөдө белгилүү даражада бир жактуулукка жол берип койгондугу байкалат. Анткени жазуучу көбүнчө Рудольфун башынан өткөн окуяларды, аралашкан иштерди көрсөтүүгө аракеттенген, ал эми кейипкердин пенделик ой-сезимдерин, ички дүйнөсүн назарынан сырткары калтырып койгон.

Чыгармада Мамбет Сүйүмбаевдин образы маанилүү орун ээлейт. Анын турмуштагы жолу Момунбек сыяктуу жергиликтүү байлар менен кагылышуудан башталат. Сибирдеги, Россиянын башка аймактарындагы элдин жашоосун көрүшү, адамдар менен аралашуусу анын аң сезимин ойготот, революциячыл идеялар менен таанышуусуна өбөлгө түзөт.

Жүрүп отуруп ал Орто Азияда кеңеш бийлигин орнотууга активдүү катышкан жетекчилердин даражасына чейин көтөрүлөт.

Романда Магаза Масанчиндин басып өткөн жолун көрсөтүүгө да кеңири орун берилген. Булардан тышкары, «Боордоштор» романында Черный, Касаткин, медсестра Таня, Амандык, Токаш Бокин, эпизоддук каармандар Ыбырай, Иманбай, Арстан, Арзыгул, Момунбек, Иликбай, Райымкул, Амина, Павловдун образдары эсте каларлык жеке касиет белгилерге эгедер. Чыгармада булардан башка да көп кейипкерлер бар. Бирок алар окурмандын эсинде сакталып каларлык кудуретке ээ эмес.

Чыгармачылыгынын соңку мезгилинде Касымалы Баялинов өзү басып өткөн жолго, башынан кечирген окуяларга көбүрөөк кайрылып, жоон топ макала, эскерүү, очерктерди жараткан, болгондо да өзүнүн жаштык курагы, революцияга чейинки оор турмушу жана андан кийинки алгачкы жылдар туурасында көбүрөөк сөз кылган. Ушул мезгилде жазуучунун калеминен жаралган ретроспективдүү чыгармаларынын эң көлөмдүүсү жана бараандуусу «Кыйын өткөөл» автобиографиялык повести.

1916-жылдагы геноцид окуялары дагы далай мезгилге чейин чыгармачыл интеллигенциянын көңүлүн өйүткөн жана көркөм андап туюнтууну талап кылган окуя болуп кала бермекчи. Анткени бул эбегейсиз трагедия кыргыз адабиятында ушул күнгө чейин жетишерлик даражада чагылдырылбай келүүдө. Арийне, мунун объективдүү жана субъективдүү себептери болгон. Учурунда, тоталитардык мамлекеттик идеологиянын үстөмдүгү өкүм сүргөн шартта опурталдуу бул темага ачык айтылбаган табу салынып келген. Экинчи жагынан, улуттук тарыхтагы бул чоң трагедия көркөм сөз чеберинен опол тоодой дараметти талап кылган огеле татаал окуялардын катарына кирет.

«Кыйын өткөөл» автобиографиялык повестинде К.Баялинов өзүнүн балалык жана жаштык күндөрүнө кайрылган. Ал эми жазуучунун ушул гүлгүн курагы 1916-жылдагы үркүнгө, революция жана андан кийинки коогалуу мезгилге тура келген. Балким ошол себептен болсо керек, чыгарманын башкы каарманына адата жаш адамдарга мүнөздүү болучу кубанычтуу, жаркын сезимдер эмес, тескерисинче көңүлдө терең орногон трагизм, мундуу маанай мүнөздүү. Эл башына түшкөн эбегейсиз трагедия жазуучунун жүрөгүнө өчпөс так салып, өмүр бою анын көңүлүндө жашап калган сыяктуу. Бул жалаң гана «Кыйын өткөөл» повестиндеги маанай эмес, жазуучунун андан башка да бир катар чыгармаларынын, жалпы эле чыгармачылыгынан ачык туюлуп турган касиет.

Массалык кыргыз, ачарчылык, суук жана жугуштуу оорулар - тозок деп айтулчу нерсенин картинасын тартуу үчүн мындан башка дагы эмне керек? Повестте окурмандын көз алдына мына ушундай сүрөт тартылат. Мындай шартта кадимки адамдык түшүнүктөр, түйшүктөр кайдадыр арткы планга шиленип, кадимки турмушта караманча ойго келбеген

жөн гана курсакты тойгузуу, оорудан же сууктан өлбөй тирүү калуу шекилденген иштер өтө кыйын маселеге айланып кеткен. Аны менен кошо адамдардагы ыйман жана абийир сыяктуу моралдык сапаттар бир жагынан дал-далы чыгып кыйраса, экинчи жагынан эч качан болуп көрбөгөндөй жогорку баага көтөрүлгөн. Жаш Касымалы ушунун баарын башынан өткөрөт: арып-ачат, суукка тоңот, өгөй энеси Чакилик, жеңеси бүбүштүн эптеп жан сактоо үчүн пас жолго түшүшү, мунун тескерисинче, жалаң өзүнүн керт башы үчүн эмес, бүтүн үй-бүлөнү сактап калуунун камын ойлогон Сейилкандын акылмандыгы, бүлгүнгө учураган элди талап-тоногон Ырсалы байдын жырткычтыгы шекилденген түрдүү адамдык касиет-сапаттарды жолуктурат. Бирок ушундай катал турмуш баш каармандын боорукердик, кайрымдуулук, ал турмак ашыкча ишенчээктик сыяктуу касиеттерин өзгөртө албайт.

Чыгармада автордун жан дүйнөсүнүн биографиясы, турмушка карата түшүнүк, көз-карашынын калыптануусу, алгачкы махабат сезиминин ойгонушу жөнүндө көбүртүп-жабыртуусуз, жөнөкөй гана баяндалат. «Сакып-Жамал айлыбыздагы кыздардын акылманы, өңдүү-түстүү сулуусу,-деп жазат автор өзү менен бирге чоңойгон кыз тууралуу, улууну урматтап, кичүүнү сыйлап, кымырынып-кымтынып, ар кимге ар кандай мамиле кылган акылы мол, ак жуумал, жароокер, жакшы кыз эле. Кара көзүн мөлтүрөтүп, күлүндөп, жагымдуу жайдары көзү менен адамга жаркылдай Караганда кимдин болсо да жан жүрөгү коргошундай балкый турган. Ырга ышкыбоз, күүгө куштар, акындык таланты бар эле». Өкүнүчтүү жери, бул кыздын тагдыры патриалхалдык коомдун катал каада-салтынан кутула албайт. Он беш жашка жаңыдан толгондо кырчын талдай буралган Сакып-Жамал элүүдөн ашкан байга токолдукка сатылат, андан кийинки тагдыры да кыйчалыштап, азаптуу турмуштан башы арылбайт. Автобиографиялык повесттин башкы карманы канчалык азап-тозокту басып өтсө да ушул кызга болгон арзуу сезимин эсинен чыгарбайт. Кийинчерээк, турмуш тынчыраак агымга түшүп, коомдон өз ордун тапкан учурда Касымалы жаңы бийликтин жана мыйзамдын жардамы менен Сакып-Жамалды куткарып алыш үчүн атайын издеп барат. Бирок бир аз кечигип аракет жасаган экен - ал издеген адамын тирүү кезиктирбей жаңы гана көмүлгөн мүрзөсүнүн үстүнөн чыгат.

Повестте Сакып-Жамалдан башка да кыз-келиндердин тагдырлары туурасында баяндалат, атап айтканда, Зулайка, Турсун Осмонова сыяктуу аялдардын жаңы түзүлүш орногонго чейин баштан кечирген тарткылыктары көрсөтүлөт.

Көркөм котормо - элдердин адабиятынын өз ара карым-катышынын жана байышынын кубаттуу каражаты. Ал эми кыргыз адабияты сыяктуу кечигип өнүккөн адабияттар үчүн көркөм котормонун мааниси ого бетер чоң болору бүгүнкү күндө талаш туудурбаган акыйкат. Алгачкы муундагы кыргыз жазуучуларынын арасында дүйнөлүк

жана орус адабиятын кыргызча сүйлөтүүгө аздыр-көптүр колкабыш кылбаганы жок болсо керек. Алардын арасында көркөм таржымал өнөрүндө бараандуу эмгек калтырып кеткендери да бар.

Корутунду

К.Баялинов төл башы калемгерлердин бири катарында көркөм котормо жаатында да алгачкылардан болуп кадам таштаган. Анын калеминен жаралган тунгуч котормо - М.Ю.Лермонтовдун «Үч курма» аттуу ыры. Атактуу орус акынынын бул ырынын кыргызча варианты 1926 - жылы «Эркин-Тоо» газетасында жарык көргөн. Анын соңунан А.М.Горькийдин «Макар Чудра» аңгемесин кыргызчалаган (1927). Мындан кийин да жазуучу көркөм котормо жагында ишин уланта берген анын калеминен жаралган көркөм котормолордун эң эле көрүнүктүүсү деп А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» романын айтууга болот (1941). Ырас, орус адабиятындагы кайталангыс шедеврлердин бири эсептелген романды жаңыдан жазма адабий тил катарында калыптана баштаган кыргыз тилинде сүйлөтүүгө жасалган бул аракети кынтыксыз десек Аша чапкандык болор эле. Даңазалуу роман кийинчерээк башка авторлор тарабынан кайрадан которулганы муну кыйыр түрдө каңкуулап турат. Бирок мунун өзү Касымалы Баялиновдун эмгеги текке кетти дегендикке караманча жатпайт, бир элдин адабий кыртышында жаралган жеткилең чыгармаларды жашоо-тиричилиги түп-тамырынан айырмаланган, тарыхый өнүгүштүн башка баскычында турган бөлөк бир элдин кыртышына жамалын өчүрбөй, гүлүн соолутпай көчүрүп өтүүнүн канчалык татаал жумуш экендигин айгинелеген факт болуп эсептелет.

Ошентип биз К.Баялиновдун эң орчундуу чыгармалары туурасында гана кыскача сөз кылдык. Жазуучунун калеминен жаралган мындан башка да повесть, очерк, макала, эскерүүлөрү аз эмес. Бөлүнгөн көлөмдүн чектелгендигине байланыштуу алардын баарына токтолууга мүмкүндүк болгон жок. Бирок төл башы калемгердин бүткүл чыгармачылыгын бириктирип турган идеялык багыт, пафос бул чакан макаланын алкагынан сырткары калган чыгармаларына да толуту менен тиешелүү. Алардын кайсынысында болбосун жазуучу жашаган доордун элеси тартылат, көйгөйлүү маселелери каралат. Бул чыгармалардан автор жаш кезинде күбө болгон улуу трагедия анын жүрөгүнө өчпөс так калтырганы ачык эле сезилип турат. Көңүлүндө жашап калган бул элес канчалык оор болсо жазуучунун өзүнүн эллине кайра жаралуу доорун ачкан революцияга ошончолук кубанган жана талант дараметинин жетишинче элдин руханий агарып-көгөрүшүнө кызмат кылууга аракеттенген.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдраимов Ж. Чыгармадагы турмуш. Ф. 1981.
2. Абдылдабеков К. Сөз чебери. Ф. 1970.
3. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф. 1988.
9. Асаналиев К. Көркөм бийиктиктер. Ф. 1974. Тандалмалар. Ф. 1983.
10. Ч.Айтматов Кечээ жана бүгүн. Б. 1995.
11. Аскаров Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө. Ф. 1967.
12. Карымшаков Ш. Көркөм сөз күчү. Ф., 1978.
13. Кырбашев К. А. Осмоновдун поэзиясынын тили. Ф. 1967.
14. Шериев Ж. , Муратов А. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү.Б., 1994.
15. Бахтин М. ru .wiki pedia.org / wiki. paremia -11 кб.
16. ЧерданцеваТ.3.977.с.145/ www.Ruthenia.Ru/folklore.Htm-59 kb
17. Жуков В.П. 1966. с. 7 // ru. wiki pedia. org. сайти.